

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/232703318>

המטפיזיקה של העובדה בפרספקטיבה היסטורית והשוואתית

Chapter · January 2011

CITATIONS
0

READS
56

1 author:

Arie Krampf

Academic College of Tel Aviv-Yafo

15 PUBLICATIONS 53 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

The (Curious) Coupling of Liberalization and Welfarization: Israel's Road to Social Democracy [View project](#)

Capitalism Made-In Israel: Economic Strategies and State Preferences [View project](#)

המטפיזיקה של העובדה: המדידה החברתית בפרספקטיבה היסטורית והשוואתית

אריה קרמפף

לאחרונה פורסם בכתב העת *The Economist* דוח על הבנקאות העולמית בעקבות המשבר הפיננסי. אחת השאלות שעמדה לדיון הייתה יעילות המודלים שהפעילו הבנקאים לשם ניהול הסיכון. לטענת רבים מוותיקי התחום, המשבר חשף בעיה יסודית בשימוש במודלים סטטיסטיים שאין לפתור באמצעים טכניים כמו שכלול המודל הסטטיסטי או הרחבת כמות הנתונים. הבעיה נובעת מכך כי המודלים מתבססים על ניסיון העבר. כל עוד המערכת הפיננסית אינה נתקלת בזעזועים קיצוניים המודלים מתפקדים כראוי. אולם משברים אינם בהכרח חוזרים על עצמם. כאשר מתרחש הבלתי צפוי – “טווס שחור”, כפי שמקרים מסוג זה מכונים – המודל מאבד את יכולת הניבוי שלו. ניהול הסיכון, כפי שמעיד אחד ממתכנני מודל סטטיסטי נפוץ להערכת סיכונים, צריך לעסוק “במה שאנחנו לא יודעים שאנחנו לא יודעים”. בעיה זו אינה טכנית אלא אפיסטמולוגית ולכן שכלול המודלים אינו יכול לפתור אותה. הסכנה בשימוש במודלים סטטיסטיים באופן לא ביקורתי נובעת מכך שהם “יוצרים אשליה שניתן לכמת (quantify) את כל הסיכונים לכן גם להסדיר אותם”¹.

באשליה דומה עוסק גם ספרה של מרי פונוי (Poovey), *היסטוריה של העובדה המודרנית*. בעבודה זו פונוי מראה כיצד “מספרים סיפחו לעצמם משמעויות של שקיפות ואי משוא פנים” אשר הפכו אותם לצורת הייצוג המועדפת על-ידי הממשל הבריטי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה.² התהליך שמתארת פונוי במקרה הבריטי לא היה ייחודי וניתן לזהות תהליכים דומים במדינות מתועשות אחרות באותה תקופה.

בחיבור זה אני צועד בעקבות הסיפור ההיסטורי שמציעה פונוי עם שינוי קל. החפיפה שפונוי מניחה בין המודרניות וצורת הייצוג הכמותני כוללנית יתר על המידה. בתקופה המודרנית היו מקובלות אמצעי ייצוג נוספים שלא היו כמותניים.³ על כן, אני מציע להשתמש במונח *המטפיזיקה של העובדה* כדי לייצג זרם מסוים בתרבות

1 Paradise Lost: A Special Report on International Banking”, in *The Economist*, May 17th-23th 2008, p. 6

2 Mary Poovey, *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998), p. 5

3 בתקופה המודרנית צורת הייצוג “ההיסטורית” הייתה דומיננטית כפי שזו באה לידי ביטוי בעבודותיו של הגל (Hegel) למשל.

המדעית והאדמיניסטרטיבית המודרנית אשר ייחס למספרים וכמויות עדיפות כצורת ייצוג. המטפיזיקה של העובדה, אם כן, מתייחסת למגמה, במסגרת קהילות מדעיות וניהוליות, אשר ייחסה למספרים מעמד אובייקטיבי ומדעי יותר מצורות ייצוג אחרות. הבחירה שלי בביטוי 'מטפיזיקה' היא פולמוסית. לכאורה, מושג המטפיזיקה זר למושג העובדה. ההיסטוריה של המדע המערבי המודרני החל מן המאה השבע-עשרה מסופרת על-פי רוב כהליך של סילוק המטפיזי בשם העובדתי. תפיסה זו מזוהה עם עבודותיו של פרנסיס בייקון (Bacon) מן המחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, אשר בהן קרא לנטוש את פילוסופיית הטבע האריסטוטלית לטובת "המדע החדש" אשר מבוסס על הניסיון והניסויים.⁴ אתוס מדעי זה מצא את ביטויו בהקמת החברה המלכותית למדעים באנגליה (Royal Society for Sciences), אשר ההתבססות על הניסיון וצורת הייצוג המתמטית של הידע הייתה ממאפייניה הבולטים.⁵ ביטוי שונה לחלוטין של אתוס זה ניתן למצוא בעבודותיו של מי שנחשב לאחד מאבות הסוציולוגיה, ההוגה הצרפתי אוגוסט קונט (Comte). קונט, אשר הושפע מן המסורת הבקוניהנית ומן ההצלחה של הפיזיקה הניוטונית, הציע להרחיב את המתודה האינדוקטיבית גם למדעי החברה, ולחקור את ההתנהגות האנושית באמצעות התבוננות וניסוח של החוקים האוניברסליים השולטים בחברה. "אם ברצוננו", כותב קונט, "להבין את התביעה של הרוח החברתית לעליונות, כל שעלינו לעשות הוא להניח כי כל המושגים שיש לנו [...] המאפיינים את ההתפתחות המנטלית שלנו, אישית וקולקטיבית, מתהווים בהתאמה לחוקים בלתי-משתנים, סטטיים ודינמיים, אשר תצפית רציונלית מסוגלת לחשוף".⁶ האתוס של המדע המודרני, אם כן, ביקש לדחות את המטפיזי בשם המדעי, את הבלתי ניתן לביסוס עובדתי בשם העובדה המבוססת אמפירית.

בראשית המאה התשע-עשרה האתוס המדעי האמפירי נדד לגופי הידע, שכמאה שנים מאוחר יותר הפכו למדעי החברה. לשם כך נעשה שימוש במכשיר ייצוג יחסית חדש: הסטטיסטיקה. בשנות השלושים של אותה מאה ייצור של נתונים מספריים אודות החברה במדינות כמו בריטניה, צרפת, גרמניה וארה"ב הגיע למימדים חסרי תקדים. נתונים אלו הפכו לכלי מקובל, אם לא הכרחי, במסגרת דיונים על בעיות חברתיות וכלכליות. השפה הכמותית הייתה משותפת לסטטיסטיקאים, כלכלנים-פוליטיים וקובעי מדיניות, וזאת ללא הבדל בין ליברלים שמרניים למתקנים חברתיים פרוגרסיביים.⁷

4 Julian Martin, *Francis Bacon, the State, and the Reform of Natural Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992)

5 Peter Dear, *Discipline & Experience: The Mathematical Way in the Scientific Revolution* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995), pp. 227-232

6 Kenneth Thompson (ed.), *August Comte: The Foundation of Sociology* (Melbourne: Nelson, 1976), p. 59

7 תהליך עלייתה של המחשבה הכמותית או המספרית מופיע במספר עבודות. ראו, למשל, Lorraine Daston, *Classical Probability in the Enlightenment* (Princeton:

השיח הכמותני הפך לנקודת מעבר הכרחית (obligatory passage point) עבור כל דובר אשר ביקש לטפל בבעיות הקשורות למדיניות חברתית וכלכלית.⁸ הטכניקה הסטטיסטית אפשרה לייצג מספרית את מה שלפני כן לא היה קיים במסגרת סוגי השיח. הפוליטיים. הידע הסטטיסטי כונן אובייקטים שהיו ניתנים וראויים לניהול על-ידי החברה והמדינה. אובייקטים כגון "עוני", "רמת שכר", "מעמד", "תמותה", "ילודה" "תוחלת חיים" ו"מחלה" הוגדרו, נמדדו ונחקרו תוך שימוש בטבלאות, סדרות, ומתאמים. אובייקטים אלו הפכו למושא של מחקר מדעי ושל ניהול מדינתי. תהליך כינונם של האובייקטים היה מורכב והוא כלל שימוש בסדרה ארוכה של פרקטיקות שהיו בעלי אופי טכני, פוליטי וחברתי בעת ובעונה אחת. בהמשך אפרט חלק מהן. משמעות הדבר היא כי האובייקט החברתי המכומת, המוצג באופן מספרי, מדיד ואובייקטיבי, היה רווי במרכיבים בלתי מדידים ובלתי-טכניים. הידע החברתי היה משוזר בידע קודם, כוונות פוליטיות, בציפיות חברתיות, ערכים והיררכיות אשר לא מצאו את מקומם בדוחות, הטבלאות והגרפים. כפי שמרי פונוי (Poovey) מנסחת זאת, התיאור המספרי מגלם בתוכו "הנחות תיאורתיות לגבי מה שראוי לספירה, לגבי האופן בו יש להבין את המציאות החומרית, ולגבי האופן בו הכימות תורם לצבירת ידע מאורגן אודות העולם".⁹

הידע הכמותני-סטטיסטי הוא בעל כוח עצום. קשה לדמיין את הציביליזציה כפי שאנו מכירים אותה היום ללא השימוש בידע הכמותני. צורה זו של ייצוג וארגון ידע מאפשרת לנו – כפרטים כקבוצות – לבצע פעולות מסוימות בצורה אפקטיבית. מניעת מחלות ומגיפות, ניהול כלכלות, בניית מדינות וניהול מלחמות הן רק חלק מן הפעולות שלביצוען נעשה שימוש בכלים סטטיסטיים.

אולם בשלב מסויים בהיסטוריה של העובדה הכמותנית היא צברה מעמד יחודי לא רק כמכשיר אפקטיבי אלא גם כאמצעי ייצוג בעל יומרה לאמיתיות. מאמצעי ייצוג טכני בו נעשה שימוש בהקשרים טכניים מסויימים, אמצעי הייצוג הסטטיסטי צבר סמכות כייצוג מוצלח, אובייקטיבי, ומדעי של המציאות הטבעית והחברתית. בשם סמכות יחודית זו, צורות ייצוג אחרות הורחקו מן השיח המדעי.

כיצד התרחש תהליך זה? במאמר זה אני מבקש להציג היבטים מסויימים של התהליך ההיסטורי שבו המציאות נארזה בתוך הקופסאות השחורות של העובדה הסטטיסטית, ואת התהליך שבו אופן אריזה זה הפך למועדף על פני צורות אחרות.

Princeton University Press, 1988); Poovey, *A history of the Modern Fact*, Theodore Porter, *The Rise of Statistical Thinking* (Princeton: Princeton University Press, 1986)

8 Michel Callon, "Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay", in John Law (ed.), *Power, Action and Belief: A new Sociology of Knowledge?* (London: Routledge & Kegan Paul, 1987), pp. 205-206

9 Poovey, *A history of the Modern Fact*, p. xii

אסקור מספר מקרים המדגימים את האופן שבו הנחות אפיסטמולוגיות, פוליטיות, חברתיות ונורמטיביות משפיעים על תהליך כינונה של העובדה הסטטיסטית. אין בכוונתו של חיבור להביא חידושים אמפיריים או תיאורטיים, אלא להציג חלק מן המחקרים שנעשו על הנושא.

הדיון יוגבל לשלושה היבטים. ראשית, אדון בשאלה של קביעת מערכת הסיווג הסטטיסטי, אשר מהווה תנאי טכני ואפיסטמולוגי לייצורו של ידע סטטיסטי. אני אראה כי קביעת מערכת הסיווג היא ערוץ דרכו נכנסים שיקולים פוליטיים וחברתיים לתהליך ייצור הידע הכמותי. שנית, אדון ביחסים הקרובים שהתקיימו בין כינון יכולת המשילות של המדינה המודרנית ובין התפתחות המדידה החברתית. שלישית, אדון בתפקיד שהמדידה החברתית מילאה בתהליך כינון הלאומים. לבסוף, אדגים את הטעון במקרה הישראלי.

1. בניית מערכת הסיווג: ייצוג ופעולה

כל מחקר סטטיסטי נדרש לקבוע מראש מה היא מערכת הקטגוריות הסטטיסטיות המוצלחת והרלוונטית למחקר הנתון. במקרה אידיאלי, היה רצוי להשתמש במספר גדול ככל האפשר של קטגוריות, אשר יחלקו את אוכלוסיית המחקר על-פי מספר גדול של משתנים. ככל שמספר המשתנים הנמדדים גדול יותר, ככל שהמסננת המושגית מעודנת יותר, פחות מידע הולך לאיבוד בתהליך איסופו. אולם שימוש במערכת סיווג אידיאלית כזו, דומה לשימוש במפה בקנה מידה של 1:1. מפה כזו אינה שימושית. השימושיות של מפה מושגת על כך שהיא אינה מציגה את כל המידע אודות פני השטח אלא רק את המידע הנדרש לשם צרכים נתונים. באותו אופן, מחקר סטטיסטי העושה שימוש במספר גדול מדי של קטגוריות אינו מאפשר עיבוד מעשי של הנתונים. כלומר, הידע הסטטיסטי הוא מעשי דווקא משום שהוא מאפשר לברור מידע ולסנן אותו. הוא מעשי משום שהוא מאפשר לחוקר לסנן את המידע הרלוונטי מתוך כמות המידע האינסופית שהמציאות מספקת. על כן, במסגרת כל מחקר סטטיסטי החוקרת נדרשת להכריע מה הוא סוג המידע בו היא מעוניינת, ובהתאם לכך היא מרכיבה את מערכת הקטגוריות הסטטיסטיות בו היא תעשה שימוש. ווילאם פאר (Farr), מנהל המשרד הכללי לרישום של בריטניה טען כי "העליונות של שיטת סיווג [אחת על פני אחרות] יכולה להתבסס אך ורק על מספר העובדות שהיא מאפשרת להכליל, או על התוצאות המעשיות אליהן היא מובילה"¹⁰. כלומר, בחירת הקטגוריות הסטטיסטיות נעשית ביחס לסוג הפעולה שלשמה נאסף המידע הסטטיסטי. הקשר בין הפעולה והידע הסטטיסטי הוא בעל חשיבות מרכזית.

ההיסטוריה של הסטטיסטיקה מציגה דוגמאות רבות לקשר בין מערכת הסיווג וסוג הפעולה הקולקטיבית שאמורה להתבצע על בסיס הידע הסטטיסטי. אחת מאבני הדרך

בהיסטוריה של הסטטיסטיקה בבריטניה הייתה בעיות התחלואה שהתעוררו במהלך תהליך העיור במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. בעיות אלו היוו זרז לייצור של ידע סטטיסטי אודות מחלות, פיזורן במרחבים הגיאוגרפי והחברתי והגורמים האפשריים להן. המגיפות לא היו תופעה חדשה בהיסטוריה של אירופה, אולם המבנה הפוליטי, החברתי והכלכלי במאה התשע-עשרה, כמו גם גופי הידע בהם נעשה שימוש לטיפול בבעיה זו, מסגרו מחדש את מושג המחלה והפכו אותה, למעשה, לאובייקט מסוג חדש. האובייקט החדש מוסגר ביחס לצורות התערבות חדשות של המדינה ולסוגי ידע חדשים.

לדוגמה, אחת המחלוקות המרכזיות התקיימה בין הסביבתניים (environmentalists) אשר גרסו כי המחלות נגרמות על יסוד של גורמים מקומיים כאויר מזוהם (miasma) ותנאי חיים ירודים ובין אלו שגרסו כי מחלות מופצות על-ידי הדבקה (contagionists).¹¹ על-פי הסביבתניים הגורם למחלה היה שילוב של תנאים סניטריים ירודים ואופי מוסרי ירוד של האוכלוסייה. מהסבר זה נבע הפתרון של רפורמה חברתית ותיקון מוסרי, לעיתים אף דתי, של האוכלוסייה. לעומת זאת, הטוענים שמחלות מועברות על-ידי הדבקה ניתקו אותן מן השיח המוסרי ומיקמו אותן בהקשר ביולוגי דטרמיניסטי. פתרון בעיית התחלואה על-פי תפיסה זו דרש בידוד של החולים.¹²

בראשית המאה העשרים בבריטניה הויכוח בין המתקנים החברתיים ותומכי הדטרמיניזם הביולוגי שוב עבר מסגור מחדש. בקרב האדמיניסטרטורים שפעלו במשרד הרישום הכללי (General Registrar Office) – מוסד שמילא תפקיד דומה לזה שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ממלאת כיום – התקיים ויכוח בין המתקנים החברתיים, אשר גרסו כי מחלות תוקפות אוכלוסיות חלשות מבחינה חברתית וכלכלית כתוצאה מתנאי החיים הירודים בהם חיו, ובין האוגניים (eugenicists), אשר גרסו כי מחלות תוקפות יחידים בעלי מאפיינים ביולוגיים ירודים. מכל אחת מן התפיסות נבעה פעולת התערבות שונה ומחקר סטטיסטי בעל אופי שונה. התפיסה כי מחלות תוקפות אוכלוסיות חלשות חברתית הצדיקה מדיניות חברתית פרוגרסיבית שתכליתה היה לשפר את רמת החיים של העניים. מדיניות מסוג זה דרשה ידע אשר אפשר לבנות קשרים סיבתיים בין תחלואה ומאפיינים הקשורים לרמת החיים של האוכלוסייה. המחלה נתפסה כקשורה ל"מקום" או ל"מעמד" ולא לאינדיבידואל. לעומת זאת, התפיסה האוגנית קידמה פרויקט סטטיסטי שתכליתו הייתה יצירה של זיקה בין המחלה ומאפיינים אינדיבידואליים של האוכלוסיה. אחת ההצעות הייתה לבדוק את תפוצת המחלות בקרב בעלי מקצועות

Peter Baldwin, *Contagion and the state in Europe, 1830-1930* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. 7; Hacking, *Emergence of Chance*, pp. 103-10

Charles E. Rosenberg, *Explaining Epidemics and Other Studies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), ch. 5, "Florence Nightingale on contagion: The hospital as moral universe", pp. 90-121

שונים. ההנחה הייתה כי מקצועות "מכובדים" מעידים יכולות אישיות גבוהות ולכן, באופן עקיף, על חוזק ביולוגי.¹³

דוגמאות אלו מראות כי טכניקת הייצוג הסטטיסטית לא רק מתארת אלא גם מכוננת הבדלים חברתיים: הבדלים בין בריאים וחולים, בין עניים ועשירים, בין גברים ונשים וכיו"ב. מרגע שמערכת הסיווג מתייצבת במציאות החברתית ובשיח המדיניות, ההבדלים המיוצרים על-ידי הטכניקה הסטטיסטית נטענים במשמעות מוסרית היררכית החורגת מן השימוש הטכני לכאורה במידע הסטטיסטי: ההבחנות המתארות בין "בריא" ו"חולה", "מועסק" ו"מובטל", "אמיד" ו"עני" מתורגמות לשדה התרבותי וסופחות לעצמם משמעויות מוסריות של "טוב" ו"רוע".

תופעה זו של גלישה סמנטית מן השדה של הידע לשדה המוסרי היא תהליך מורכב ולא ניתן להציג אותו באופן פשוט. גורמים שונים נוטלים בו חלק במקרים שונים. בחיבור זה אני אבקש לטעון כי במקרים רבים הגלישה מן השדה של הידע לשדה המוסרי מתרחשת דרך תיווכה של המדינה. כלומר, בתהליך הגלישה הסמנטית התשובה לשאלה "מה טוב למדינה (או לחברה)?" הופכת להיות התשובה לשאלה "מה טוב?" באופן כללי. הקבוצות החברתיות מקודדות סטטיסטית בהתאם לתרומתן היחסית למטרות לאומיות מסוימות, וקידוד זה מתורגם לקידוד מוסרי. התרומה של קבוצות חברתיות לאינטרס הלאומי מוערכת על בסיס של סוגי ידע חברתיים כמו הכלכלה למשל, אולם כתוצאה מתופעת הגלישה הסמנטית התרומה לאינטרס הלאומי הופכת להיות מדד לערך המוסרי של קבוצות ויחידים.

ביטוי מזוקק לכך כי הסטטיסטיקה מקודדת את האוכלוסייה בהתאם לתרומתה למטרות הלאומיות ניתן למצוא אצל אחד מאבות הסטטיסטיקה המודרנית, ויליאם פטי (Petty). פטי, אשר עסק במדידת היבטים רבים ושונים של האוכלוסייה, ביקש להעריך את ערכם של האנשים ("value of people") עבור הממלכה. את ערכם של האנשים הוא מדד על-פי מידת תרומתם להכנסות המדינה, כלומר בכסף. פטי הציע דרך באמצעותה "נוכל לחשב את ההפסד שסבלנו כתוצאה מהמגיפה, כתוצאה מטבח של גברים במלחמה, ומכך ששלחנו אותם לשרת בממלכות זרות".¹⁴ בראשית המאה העשרים תפיסה ברוח דומה הוצגה על-ידי רפורמיסט צרפתי אשר טען כי "אומה אשר מתירה את ההרס והבזבוז של הכוחות המנטליים והפיזיים של עובדי הכפיים עושה את אחת הטעויות החשובות הגרועות ביותר. כוחות פיזיים ומוסריים אלה הם חלק מן ההון הלאומי כמו השמש והמכונות".¹⁵ כיום המצב אינו שונה באופן עקרוני. קבוצות חברתיות

13 Desrosières, *Politics of Large Numbers*, p. 171

14 William Petty, *Economic Writings of Sir William Petty*. Edited by Charles Henry Hull, (1899). (Reprint, Fairfield, N.J.: Augustus M. Kelley, 1986), p. 267.

Quoted in Poovey, *A History of The Modern Fact*, p. 131

15 Raul Jay, *La Protection légale des travailleurs* (Paris: L. LaRose, 1904), p. 129. Quoted in Anson Rabinach, "Social Knowledge, Social Risk, and the

עדיין נמדדות על-פי, למשל, תרומתם לתוצר הלאומי הגלמי, המהווה את אחד המדדים לעצמתה של המדינה. האוכלוסייה, אם כן, בעת המודרנית הייתה למושא של דאגה, שימור וניהול כמשאב לאומי כלכלי.¹⁶

אך האוכלוסייה אינה משאב הומוגני וערכם של הקבוצות השונות עבור המדינה אינו שווה. קבוצות מסוימות באוכלוסייה מתפקדות כמשאב לאומי בעל איכות גבוהה יותר מקבוצות אחרות: עובדים פרודוקטיביים הם משאב בעל איכות גבוהה יותר מעובדים פחות פרודוקטיביים; העובדים בכלל הן בעלי איכות גבוהה יותר מן המובטלים, ואילו העבריינים הן נטל על המדינה.¹⁷ מדובר על תרומה ונטל כלכליים הניתנים למדידה ולכימות, ואשר מוצדקים על יסוד של שיה בירוקרטי וטכני. ההבדלים בין תרומות הקבוצות השונות לקופת המדינה או לאינטרס הלאומי מצדיקים מדיניות המפלה בין הקבוצות השונות. ההפליה היא לב ליבו של תהליך קביעת המדיניות, והסטיסטיקה היא אחד המכשירים המאפשר לעשות זאת בצורה רציונלית כדי להשיג מטרות רצויות. ניהול האוכלוסייה, אם כן, מתבצע על-ידי הפלייה של הקבוצות השונות בהתאם לאינטרס הלאומי כפי שהוא מתנסח על יסוד של גופי ידע חברתיים וכלכליים מקובלים. מכאן, הדרך היא קצרה לכינונו של ההבדל הסטיסטי כהבדל מוסרי. ההבדל המנוסח במונחים של הבדלים ערכיים-כלכליים (ההבדל בין התרומה של הקבוצות השונות לאינטרס הלאומי) גולש סמנטית להבדל ערכי-מוסרי. הטענה כי קבוצה מסוימת היא "טובה למדינה" גולשת לטענה כי הקבוצה היא "טובה" באופן אבסולוטי.¹⁸

Politics of Industrial Accidents in Germany and France", in Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol (eds), *States, Social Knowledge, and the Origin of Modern Social Policies* (Princeton: Princeton University Press, 1996), p. 50

16 ביופוליטיקה היא הפוליטיקה העוסקת בהסדרת החיים, בעיקר ברמה של האוכלוסייה, והתמקד בבריאות, בהיגיינה, בשיעור לידות, בתמותה ובגזע. ראו, Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (London: Sage Publication, 1999), p. 99

17 מרי פונוי מראה כי כבר במאה השבע-עשרה וויליאם פטי מדד את ערכו של כל "ראש" לכלכלת המדינה ואת ההפסדים שסופגת המדינה כתוצאה ממגיפות, מטבח בני אדם במלחמה או כאשר שולחים אותם לממלכות אחרות. ראו, Poovey, *A History of the Modern Fact*, p. 131.

18 תפיסה זו היא ניטשיאנית במקורה. "מעשים לא-אנוכיים שובחו וכונו כ'טובים' על-ידי האנשי שלגבם הם נעשו, משמע, שלידים היו מעשים מועילים; לאחר מכן נשכח מקור זה של השבח ושל המעשים הלא-אנוכיים, ומכיוון שלא פסקו לשבחם כטובים, להרגישם כטובים, נעשה הרגל לראותם כך – כאילו טובים הם כשלעצמם". ראו, פרידריך ניטשה, מעבר לטוב ולרוע: לגניאלוגיה של המוסר (ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, 1979), עמ' 230. פוקו מציג גרסה של תפיסה זו בדיון שלו על הכוח המנרמל. ראו, Michel Foucault, *Discipline and Punish* (New York: Vintage Books, 1995), p. 184-185. יש לציין כי אצל שני ההוגים הקשר המדינה אינה מוצגת כגורם יחיד המכוון את הסטנדרט המוסרי. רבים קוראים את פוקו כאילו הוא מצמצם את חשיבות המדינה בדינמיקה של יחסי הכוח המודרניים. אך בעבודותיו המאוחרות יותר יחסו של פוקו למדינה נעשה ברור יותר. ראו, למשל, Michel Foucault, *Security, Territory,*

המקרה של כינון מערכת המעמדות בבריטניה הוא דוגמה מובהקת לתהליך זה. ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה פילנתרופ אנגלי בשם צ'רלס בות' (Charles Booth) הציג מחקר על היקף העוני בלונדון במטרה, כמובן, לבער אותו. בעבודתו, **העבודה וחיייהם של האנשים** הוא חילק את החברה האנגלית למעמדות (classes). בתחתית הסולם מוקמה קבוצת ה"עובדים המזדמנים" (occasional), הרוכלים, העבריינים וחצי-עבריינים. מעליה מוקמה הקבוצה של ה"עובדים הזמניים" (casual). הקבוצה שמוקמה בקצה העליון של הסולם הורכבה מן "המעמד הבינוני הגבוה" שמוקמה מעל "המעמד הבינוני הנמוך". השימוש במונחים "נמוך" ו"גבוה" הוא רק ביטוי אחד לרטוריקה השיפוטית של בות' בתיאור המעמדות. אלו השייכים למעמד הנמוך ביותר, כתב, "אינם מספקים כל שירות ואינם מייצרים כל עושר – במקרים רבים הם הורסים אותו. הם מבזים כל מה שהם נוגעים בו, וכיחידים הם אולי אינם ניתנים לשיפור. כפי הנראה, במידה רבה הם רוע הכרחי הקיים בכל עיר גדולה".¹⁹ משפט זה מדגים את תופעת הגלישה הסמנטית מן התיאורי-אדמיניסטרטיבי אל המוסרי.

המקרה הישראלי גם הוא מציע דוגמאות לתהליך זה. דפנה הירש מנתחת בעבודתה את האופן בו השיח ההגייני, שהוצדק באופן מדעי ולאומי כאחד – מטרתו הייתה לשפר את התנאים ההגיינים של המהגרים, למנוע תחלואה ולהאריך את תוחלת החיים – נטען במשמעויות מוסריות ותרם להבניית הדיכטומיה ההיררכית בין המערב והאוריינט.²⁰ במקרה זה התרחשה גלישה סמנטית מן השיח הביולוגי אל השיח המוסרי. בהמשך נראה כיצד קטגוריות של פרודוקטיביות, אשר נבעו מהיגיון כלכלי, גלשו והפכו להיררכיה מוסרית.

מערכות הסיווג, אם כן, מהוות תשתית אפיסטמולוגית של העובדה הסטטיסטית. עם זאת, הן אינן נקבעות על יסוד קנה-מידה אפיסטמולוגי אלא ביחס לפעולה פוליטית לשמה הידע הסטטיסטי מיוצר. ההטיה האפיסטמולוגית נוצרת ברגע שבו היסוד הפוליטי של הידע הסטטיסטי "נשכך" והידע הופך להיות ייצוג אבסולוטי של המציאות הטבעית או החברתית.

1.1 סטטיסטיקה, מדינה ומשילות

הטכניקה הסטטיסטית, האוכלוסייה והמדינה מהווים שילוש שקשה להפריד את מרכיביו זה מזה. האוכלוסייה, במסגרת המדינה המודרנית, משמשת כמשאב לאומי המנוהל בהתאם לאינטרסים הלאומיים. הסטטיסטיקה הייתה טכנולוגיית ייצוג שאפשרה ניהול זה. מושג המשילות (governmentality) שופך אור על שילוש זה.

Population (New York: Palgrave Mackmillan, 2007)

Charles Booth, *Labour and Life of the People*, volume I, 3rd edition (London: Williams and Norgate, 1891), pp 37-62

דפנה הירש, "אנו באנו הנה להביא את המערב" – הנחלת רפרטואר 'הגייני' בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת

צורת המשטר של המאה השבע-עשרה, טוען פוקו, הייתה מבוססת על עקרון הריבונות (sovereignty). השלטון התבצע, בעיקר, באמצעות כפייה של החוק על נתינים. במהלך המאה השמונה עשרה התרחשו מספר תהליכים מקבילים אשר שינו מן היסוד את מה שאנו קוראים ממשל: ריבוי אוכלוסין, נטישה של הרעיונות והפרקטיקה המרקנטיליסטית, אורבניזציה, דמוקרטיזציה והופעה של תנועות לאומיות.²¹ הנתינים הפכו, מצד אחד, לאזרחים בעלי זכויות, ובמקביל לחומר אנושי שהרכיב את "האוכלוסייה". על רקע זה הופיע מודל חדש של יחסים בין הממשל והאזרחים ואיתו צורת שליטה חדשה אשר פוקו כינה משילות.

הופעתה של החברה האזרחית צמצמה את יכולתן של הרשויות להפעיל כוח על האזרחים במשמעותו המסורתית. סמכויותיו האבסולוטיות של המלך צומצמו. יתר על כן, פעולות ההתערבות של הרשויות נדרשו להכיר במגבלות שהציבו החוקים החברתיים והכלכליים כפי שאלו נוסחו במסגרת תיאוריות כלכליות חדשות. בכך, גופי הידע החברתי והכלכלי הפכו לחלק נפרד מן השיח של הממשל. אולם המצב החדש הציג גם צורות התערבות חדשות שלא היו אפשריות קודם לכן. סוגי הידע אודות החברה אפשרו ניהול של החברה כאסטרטגיה במקום כפייה.

גופי הידע החברתיים שהופיעו בתקופה זו מילאו תפקיד כפול: מצד אחד, הם ניסחו את החוקים החברתיים המגבילים את יכולת ההתערבות של הרשויות. מצד שני, הם פתחו מרחב פעולה חדש של התערבות המדינה בחברה. צורה חדשה זו של התערבות הייתה מורכבת מטקטיקות שמטרתן לא הייתה בהכרח הגבלה של חופש האזרחים אלא טיפוח צורות התנהגות מסוימות התואמות את המטרות הלאומיות.²² מהלך זה הביא לכך שהכוח היה מבוזר יותר. הוא נבע ממספר גדול של מוקדים ומוסדות שחלקם היו מחוץ למה שבאופן מסורתי נהוג היה לכנות "המדינה". במונחים של פוקו, משילות היא "מה שהוא בעת ובעונה אחת פנימי וחיצוני למדינה, משום שזוהי טקטיקה של ממשל אשר מאפשרת את ההגדרה וההגדרה מחדש של מה שהוא במסגרת יכולתה של המדינה ומה שאינו במסגרת יכולתה [...] המדינה אם כן, אינה ניתנת להבנה אלא במסגרת [פעולות] ההישרדות והמגבלות שלה, על בסיס הטקטיקה הכוללת של המשילות".²³ במקום אסטרטגיה של כפייה באמצעות חוק, המדינה פעלה כשחקן בעל אוטונומיות חלקית ביחס לשחקנים אחרים בחברה האזרחית, תוך קונפליקט אך גם

תל-אביב, 2006).

21 Ira Katzenelson, "Knowledge about What? Policy Intellectuals and the New Liberalism", in Dietrich Rueschbemeyer and Tbeda Skocpol (eds), *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policies* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 17-47

22 Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (London: Sage Publications, 1999)

23 Michel Foucault, "Governmentality" in Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, *The Foucault Effect* (Chicago: The University of Chicago Press,

שיתוף פעולה, כדי להשיג מטרות לאומיות. סוג זה של כוח הוגדר על-ידי מייקל מאן (Mann) כוח המבוססת-תשתית (infrastructural power) המוגדר כ"היכולת המוסדית של מדינה ריכוזית [...] לחדור את הטריטוריות שלה ולהוציא לפועל באופן לוגיסטי את החלטותיה. זהו כוח קולקטיבי, 'כוח הפועל דרך' החברה, מסדיר את החיים החברתיים באמצעות התשתית המדינתית"²⁴.

דפוס זה של יחסים בין שלטון וידע שונה באופן מהותי מן האופן בו מנסחת המסורת המרקסיסטית את יחסי הידע והכוח. עבור בורדייה (Bourdieu), למשל, הידע החברתי מספק כוח למי ששולט בתהליכי ייצור הידע. הידע מהווה שיקוף של יחסי הכוחות החברתיים, הוא משרת את בעלי הכוח החברתי ואת האינטרסים שלהם.²⁵ תפקיד דומה ממלא הידע במסגרת תפיסת ההגמוניה של גראמשי (Gramsci). כלומר, במסגרת מסורת זו לידע החברתי יש כוח פוליטי משום שהוא מייצג באופן פגום את המציאות החברתית.

במסגרת תפיסת המשילות המתוארת כאן הכוח הגלום בידע הסטטיסטי אינו נתון לשליטה של קבוצה חברתית זו או אחרת והוא אינו משמש לשם צבירת הון כלכלי או פוליטי במסגרת של מאבקים חברתיים. מה שמייחד צורת כוח זו היא העובדה שמעתה כל דיון בשאלות חברתיות יהיה חייב להיעשות במונחים מסויימים שיצר השיח אודות החברה. לידע יש כוח משום שכל הקבוצות החברתיות, כל בעלי האינטרסים, מכירים באפקטיביות וההכרחיות שלו לצורך מימוש של מטרות קולקטיביות.

1.2. מדינת הלאום והמדינה המדעית

בנוסף להיותו אמצעי ייצוג שאפשר את יכולת ההתערבות של המדינה בניהול האוכלוסייה, הידע הסטטיסטי מילא גם תפקיד במסגרת תהליכים של כינון אומות (nation building). באופן המזוקק ביותר, ההיגיון של מדינת הלאום מניח מתאם בין טריטוריה ואוכלוסיה: לאום הומוגני המתקיים במסגרת טריטוריה מוגדרת. מתאם זה, כמובן, אינו אמפירי אלא הוא מהווה אידיאל ושאפה המגדירים את מדינת הלאום. אידיאל רגולטיבי זה עומד ביסודו של מושג מדינת הלאום המודרנית.

ההיסטוריה של מדינות הלאום מציעה דרכים שונות להגדיר את ההומוגניות של האוכלוסייה. למשל, המודל הצרפתי הגדיר את הלאום על בסיס של משתנים תרבותיים וזהותיים הניתנים לרכישה. לכן הוא נתפס כבעל אופי אינקלוסיבי ופלורליסטי. הזר, לפחות להלכה, יכול להפוך לחלק מן הלאום אם יפנים את הערכים הלאומיים המקומיים. לעומתו, המודל הגרמני, הושחת על מאפיינים שבטיים ובלתי נרכשים, ולכן היה בעל

1991), p. 103

Mann, *The Sources of Social Power*. Vol. 2, p. 59 24

Pierre Bourdieu, *Language and symbolic power* (Cambridge, MA: ראו, למשל, Harvard University Press, 1991) 25

אופי אקסלוסיבי.²⁶ המודלים הגרמני והצרפתי מוצגים כשני מקרי קיצון בציר שלאורכו ניתן למקם מקרים נוספים של מדינות לאום.

נושא מדינת הלאום והשאלה בדבר מידת הפלורליזם שהוא מאפשר הוא מורכב. אף-על-פי-כן, ניתן להכליל ולטעון כי על אף הביטויים ההיסטוריים השונים של מדינות הלאום השונות, לא ניתן להבין את תופעת מדינת הלאום, מבלי להכיר בכך שהשאיפה להומוגניות היא מרכיב מרכזי בה. משום כך, לא יאה זה שגוי לטעון כי בכל מדינת לאום קיימת מגמה השואפת לייצר זהות לאומית בקרב האוכלוסייה המוגדרת כנשאת של הלאום, למחוק הבדלים ולטשטש קונפליקטים פנימיים.

אנתוני סמית' מציע את מודל "המדינה המדעית" להבנת עקרונות היסוד של המדינה המודרנית. המדינה המדעית מוגדרת כ"מסגרת פוליטית השואפת ליצור הומוגניות בקרב האוכלוסייה במסגרת גבולותיה לשם תכלית אדמיניסטרטיבית, על-ידי שימוש בטכניקות ושיטות מדעיות על מנת לשפר את 'יעילותה'".²⁷ המדינה המדעית מתפקדת במספר אופנים, אשר שניים מהם בעלי חשיבות בהקשר שלנו. ראשית, המדינה שואפת לייצר הומוגניות בקרב האוכלוסייה ולמחוק הבדלים. שנית, כדי להשיג את ההומוגניות, היא מפלה כנגד קבוצות באוכלוסייה הנתפסות ככאלה שאינן שייכות למרחב ההומוגני.²⁸ הידע הסטטיסטי הוא תנאי גם לפעולות התערבות שתכליתן מחיקת ההבדלים בתוך היחידה הלאומית וגם לאלו שתכליתן חידוד ההבדלים ביחס לקבוצות לאומיות אחרות.²⁹ הסטטיסטיקה מילאה גם תפקידים סימבוליים בתהליכי בינוי אומה. בעבודתה על תהליך בינוי האומה האיטלקית מצביעה סילוואנה פטריארקה על התפקיד הסימבולי שמילאה הסטטיסטיקה בקידום הרעיון של "איטליה האחת". עוד בטרם איחודה של איטליה, מראה פטריארקה, התומכים באיחוד פעלו ליצירת "תמונה" סטטיסטית של איטליה המאוחדת באמצעות סקרים סטטיסטיים דמוגרפיים וכלכליים. חשיבות הסקרים הסטטיסטיים לא הייתה רק סימבולית כי אם גם פרקטית. המדידות נועדו בראש וראשונה להראות כי גודלה של האוכלוסייה, קצב הגידול והצפיפות שלה מצדיקים את הגדרתה של איטליה כאומה. כמו כן, הסטטיסטיקנים ביקשו להראות כי איטליה עוברת תהליך של מודרניזציה וזאת בזכות איכותו של המשטר. הסטטיסטיקה הדמוגרפית והכלכלית, בידיהם של התומכים באיטליה המאוחדת, נועדה ליצור דימוי מודרני

26 ראו, Anthony D. Smith, *Nationalism* (Cambridge: Polity, 2001), pp. 39-42. לתיאור מפורט יותר המציג את ההקשר ההיסטורי של שני הביטויים של הלאומיות ראו, Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge and London: Harvard University Press, 1994), pp. 1-17.

27 Anthony Smith, *Theories of Nationalism* (London: Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1983), p. 231

28 שם, 324.

29 על הסטטיסטיקה כמכשיר של הדרה ראו, Anat Leibler and Daniel Braslau, "The uncounted: Citizenship and exclusion in the Israeli census of 1948", *Ethnic and Racial Studies* 28 (5) (2005), pp. 880-902.

ומתקדם לאיטליה ולפרק את הדימוי הרומנטי של מדינה בעלת אתרים היסטוריים מונומנטליים ובעלת עבר מפואר אך בלתי מפותחת בהווה.³⁰ באופן דומה, בנדיקט אנדסון (Anderson) מראה כיצד מערכות הבירוקרטיה הקולוניאליסטיות השתמשו בקטגוריות אתניות ולאומיות על מנת לפרק ולבנות זהויות דתיות ולאומיות במהלך המאה התשע-עשרה.³¹ מה שמספקת הסטטיסטיקה למדינת הלאום הוא היכולת שלה לחבר את מה שלמעשה אינו ניתן לחיבור ולהפריד את מה שאינו ניתן להפרדה. היא נוטלת אוכלוסייה בעלת מאפיינים אתניים, תרבותיים, וסוציו-אקונומיים שונים והופכת אתם לחלק מגוף אחד. היא מייצרת את המפה המתארת את הזיקה שבין האנשים והמקום, בין האוכלוסייה והטריטוריה. היא עושה זאת על-ידי יצור של ייצוגים לאומיים כבעלי ממשות מדעית ואובייקטיבית.

2. המקרה הישראלי

בחלק זה של המאמר אבקש להדגים את הטענה בדבר קשרי הגומלין בין המטרות הלאומיות, מערכות הסיווג הסטטיסטיות והמדרג המוסרי במקרה הישראלי. את היחידה הנוצרת מתוך קשרי גומלין אלה אכנה פרויקט סטטיסטי. פרויקט סטטיסטי מסוים מאופיין באמצעות המטרות הלאומיות שהוא אמור לממש, מערכת הסיווג אותה הוא מניח, והמדרג המוסרי אליו הוא גולש.

בהיסטוריה הציונית עד סוף שנות החמישים ניתן לזהות שלושה פרויקטים סטטיסטיים מסוג זה. האחד, פרויקט האומה הפרודוקטיבית, נוצר מתוך מה שהוגדר "הבעיה היהודית" – העדר הפרודוקטיביות של העם היהודי באירופה – אשר הייתה אחד מן הזרזים להופעת הציונות. השני, "פרויקט העלייה ההמונית" הופיע בסוף שנות השלושים, התפתח בשנות הארבעים והגיע לשיאו בשנות החמישים. ולבסוף, הפרויקט השלישי, שהיה בעל אופי כלכלי, אורגן סביב נושא עידוד היצוא והגברת "פריון העבודה" בשנות החמישים והשישים. הפרויקטים הובחנו זה מזה במשתנים הסטטיסטיים שנמדדו, באופן המסגור של אובייקטים כגון "עליה", ו"פרודוקטיביות", ובמדרגים המוסריים הלאומיים שהופצו כחלק מפרויקטים אלו.

2.1 הפרויקט של כינון האומה היהודית הפרודוקטיבית

אחת המטרות הראשונות של הציונות הייתה פרודוקטיביזציה של העם היהודי. פרויקט חברתי-כלכלי זה היה חלק בלתי נפרד מן האתוס הלאומי הציוני. תהליך פרודוקטיביזציה של האוכלוסייה דרש מידע אודות האוכלוסייה היהודית בפזורה, מיון של היהודים, פרקטיקות של ניהול והתערבות ברמה של היחיד ושל קבוצות. אין להבין פרויקט זה,

Silvana Patriarca, *Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth Century Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), p. 150-153 30

אנדרסון, קהיליות מדומיינות, עמ' 200-206. 31

על המשמעויות הלאומיות, הכלכליות והערכיות שלו, ללא התפקיד שמילאה הסטטיסטיקה במסגרתו.

הפרודוקטיביות של היהודים הופיעה כבעיה שיש לפתור כבר בסוף המאה השמונה-עשרה. היהודים, כתוצאה מהגבלות שהוטלו על תחום עיסוקם במהלך ימי הביניים התרכזו בתחומים של מסחר והלוואה בריבית. מקצועות אלו הוגדרו, על-פי התיאוריות הכלכליות אשר היו מקובלות עד העשורים הראשונים של המאה העשרים – ובמדינות הקומוניסטיות גם לאחר מכן – כבלתי פרודוקטיביים משום שלא תרמו ליצירת ערך חדש עבור הכלכלה הלאומית על-ידי עבודה בענפים ראשוניים ושניוניים (חקלאות ותעשייה).³² ענפים אלו נתפסו כבעלי מעמד "נחות". האוכלוסייה היהודית הייתה מזוהה, מצד אחד, עם העוני של הסוחרים הזעירים ומצד שני עם "הקמצנות" של המלווים בריבית, ובשני המקרים, עם חוסר פרודוקטיביות והעדר תרומה לחברה ולמדינה. תפיסות אלו, סברו יהודים ולא יהודים כאחד, היו מן הגורמים לאנטישמיות. האליטה היהודית ראתה במצב זה בעיה שיש לפתור. "העם היהודי", הצהיר מקס נורדאו בקונגרס הציוני החמישי (1901) "הוא עם של מחוסרי מקצוע" אשר מתפרנס מן "האוויר". "העם היהודי הוא עם-אוויר, פשוטו כמשמעו, מכיוון שאין לו אדמה משלו" ומשום שהוא "מתמכר לענפי-פרנסה בלתי פוריים".³³

השיח אודות הפרודוקטיביזציה של היהודים לא היה מנותק מן הדיונים על רפורמות חברתיות במהלך המאה התשע-עשרה במדינות התעשייתיות. שיח הרפורמות החברתיות נדד אל השיח היהודי והציוני. דמוגרפים, אנתרופולוגים, רופאים וכלכלנים-פוליטיים יהודים עסקו באופן אינטנסיבי באיסוף ידע על היהודים מתוך שאיפה למצוא פתרון לבעיה החברתית של היהודים.³⁴ עם הקמתה של התנועה הציונית הצורך באינפורמציה סטטיסטית אודות היהודים קיבל ביטוי באספות הקונגרס הציוני. ב-1902 הוקם הארגון לסטטיסטיקה יהודית בברלין שמטרתו הייתה לייצר "ידע אודות מצבם של כל הקבוצות בתוך העם היהודי" באמצעות סטטיסטיקה דמוגרפית. הידע נאסף כדי לשמש "מצע אינפורמטיבי לכל פעולות שמטרתן שיפור מצבם של היהודים".³⁵ ב-1904 הוקם, במסגרת הארגון, המשרד לסטטיסטיקה יהודית בניהולו של רופין. איתן בלום, בקובץ זה ובעבודות אחרות, מציג באופן מפורט את תפיסתיו של רופין אודות

Derek J. Pensler, *Shylock's Children* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2001), pp. 15-17 32

מאכס נורדאו, "נאום בקונגרס הציוני החמישי", בתוך ב. נתניהו (עורך) מאכס נורדאו: שאלת היהודים ופתרונה (ירושלים: ההסתדרות הציונית, תש"ך), עמ' 175-176, 189. 33

Mitchell B. Hart, *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity* (Stanford: Stanford University Press, 2000), p. 3 34

Hart, *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, "Satzungen des Vereins für jüdische Statistik", מצוטט אצל 35

לאומיות, סטטיסטיקה והקשרים ביניהם.³⁶

הארגונים היהודיים הלא-ציונים ביקשו לפתור את בעית היהודים במקום מושבם של היהודים או במקומות התיישבות אחרים באמצעות הנהגת רפורמות על בסיס הומניטרי או חברתי. עם תחילת פעילותה של ההסתדרות הציונית כגוף מיישב בארץ-ישראל ("הציונית המעשית"), השיח הציוני הגדיר מחדש את אופן הטיפול בשאלת הפרודוקטיביות. האסטרטגיה של יישוב יהודים בארץ-ישראל/פלשתינה ביקשה לפתור בעת ובעונה אחת את הבעיה הלאומית והחברתית של היהודים. אולם אסטרטגיה זו הכילה מתח פנימי. אומנם, בטווח הארוך ניתן היה לטעון כי קיימת הלימה בין פתרון הבעיות החברתית והלאומית של היהודים. אולם בטווח הקצר הפתרונות עמדו בניגוד זה לזה. התנאים הכלכליים בארץ-ישראל אפשרו הגירה של קבוצות קטנות של יהודים. קבוצות אלו – "החלוצים" – היו אמורות לפתח את הארץ כדי שקבוצות יותר גדולות של יהודים יגיעו בהמשך. ההסתדרות הציונית, אם כן, הגבילה את העלייה לארץ-ישראל בהתאם ל"יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ". תהליך הפרודוקטיביזציה של העם היהודי כולו היה אמור להיות ארוך.³⁷ המשמעות של אסטרטגיה זו הייתה כי ניתנה קדימות לבעיה הלאומית על-פני הבעיה החברתית. עם זאת, המטרה של פרודוקטיביזציה – שינוי ההרכב המקצועי של היהודים בארץ-ישראל – תפסה מקום גבוהה בסדר העדיפויות הלאומי.

על-פי האסטרטגיה הלאומית-כלכלית של ההנהגה הציונית רק יהודים בעלי חוזק ופיזי נפשי יכלו להגר לארץ-ישראל בתמיכה לאומית. מדיניות העלייה הסלקטיבית התבססה על ההנחה כי המבנה הכלכלי של ארץ-ישראל כמו גם מקורות המימון המוגבלים של ההסתדרות הציונית לא אפשרו הגירה של רבים לארץ-ישראל. מודל התיישבות של קבוצות קטנות ונבחרות היווה בסיס לכינון האידיאל החלוצי של "היהודי החדש" העוסק בעבודה חקלאית בניגוד ליהודי הגלותי המנוון.³⁸ התפקיד שהועד לקבוצה נבחרת זו היה הכנה של התשתית הכלכלית בארץ-ישראל לקליטתם של מהגרים נוספים, עד אשר יהיה אפשר להעביר כמויות גדולות יותר של יהודים. אם כן, במסגרת מדיניות התיישבות של ההסתדרות הציונית בתקופה שלפני

36 Etan Bloom, "What 'The Father' had in mind? Arthur Rupp (1876-1943), cultural identity, weltanschauung and action", *History of European Ideas* 33 (2007) 330-349; Etan Bloom, "Von Berlin Nach Jerusalem – Demographie im Zionismus und in Israel", *The Tel Aviv University Year Book for German History*, XXXV, (2007), 183-203

37 מרגלית שילה, "טובת העם או טובת הארץ? יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה", *קתדרה* 46 (1987), 109-122.

38 על מושג העלייה הסלקטיבית ראו, שם; יחיעם וייץ, "מודעות וחוסר אונים – מפא"י נוכח השואה 1943-45 (ירושלים: 1994), פרק 5: Moshe Mossek, *Palestine Immigration* (London, 1987); Tom Segev, *The Seventh Policy under Sir Herbert Samuel* (London, 1987); Tom Segev, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust* (New York, 1993), 113-22

מלחמת העולם הראשונה, הסטטיסטיקה של היהודים שימשה, ראשית, אמצעי להגדרת הבעיה היהודית כבעיה חברתית הנובעת מן המבנה המקצועי שלהם. שנית, היא שימשה אמצעי למיון של הכשירים ביותר להתיישבות בארץ-ישראל. על בסיס הקריטריונים של המיון, רבים מן המבקשים להגיע לפלשתינה – כ-80% מהם – נדחו. כפי שכתב רופין, "יהיה זה עדיף כמובן אם רק אנשים חזקים ובריאים יגיעו להתיישב בפלשתינה".³⁹ מבחינה זו הפרויקט הסטטיסטי של היהודי הפרודוקטיבי יצר הבדל שחצה את העם היהודי בין הכשירים לתרום להקמתה של מדינת היהודים בטווח הקצר ובין אלה שאינם כשירים לכך.

הפרויקט הסטטיסטי של הפרודוקטיביזציה של היהודים, ופרויקט ההתיישבות שנלווה אליו, יצרו מדרג מוסרי בין המתיישבים "החלוצים" ובין האחרים – היהודים הגלותיים מצד אחד ו"הבורגנים" מצד שני. "החלוצים", עובדי האדמה בישובים שמומנו על-ידי התנועה הציונית נתפסו כבעלי תרומה לאומית גדולה יותר. תפיסה זו גלשה והפכה להיררכיה מוסרית בין "ההתיישבות העובדת" וסוגים אחרים של התיישבות יהודית בארץ-ישראל. האם לקבוצות אלו הייתה אכן תרומה גדולה יותר לפרויקט הציוני? בהתבסס על גופי הידע שהיו מקובלים בקרב ההנהגה הציונית בתקופה זו התשובה לשאלה זו חיובית. אין להבין את הדינמיקה והמתחים בתוך המגזר היהודי בארץ-ישראל ללא הכרה בחשיבות שמילאו גופי הידע החברתיים בכלכלה הסימבולית של היישוב.

2.2. פרויקט העלייה ההמונית

בשנות השלושים בן-גוריון החל בתהליך הגדרה מחדש של מטרת הציונות כהשגה של רוב יהודי בארץ-ישראל באמצעות עלייה המונית. במהלך מלחמת העולם השנייה הגדרה זו התקבלה רשמית על-ידי התנועה הציונית העולמית. סביב הגדרה מחודשת זו התגבש הפרויקט הסטטיסטי השני, פרויקט העלייה ההמונית.

עם הגדרת מטרת הציונות כרוב יהודי בארץ-ישראל, הקטגוריות הסטטיסטיות ומשמעותן עברו מסגור מחדש. הפרויקט הסטטיסטי של "היהודי החדש" אשר הציב את העבודה החקלאית ואת ההתיישבויות "החלוציות" כביטוי מובהק של עשייה לאומית, איבד את הרלוונטיות שלו ביחס למטרות הציוניות החדשות. הדגש עבר מן "הסטטיסטיקה של היהודים" בפזורה, לסטטיסטיקה של האוכלוסייה בארץ-ישראל. תהליך זה החל בשנות השלושים, והגיע לשיאו בשנות החמישים.

המפנה הסטטיסטי בפלשתינה התרחש בשנות העשרים עם התחלתו של המנדט הבריטי. בתקופה זו נאספו נתונים אודות האוכלוסיות היהודית והערבית לשם הערכת

Arthur Ruppin, "The Selection of the Fittest", in *Three Decades of Palestine: 39 speeches and papers on the upbuilding of the Jewish national home* (Jerusalem: Schocken, 1936). p. 78. Quoted in Amos Morris-Reich, "Arthur Ruppin's Concept of Race", *Israel Studies* 11 (3), p. 8

הפערים וההבדלים בין האוכלוסיות היהודית והערבית וכבסיס לפתרון מחלוקות בנושא של הגירה וקרקעות.⁴⁰ בשנות השלושים פרקטיקה זו חלחלה גם למוסדות הלאומיים היהודיים.⁴¹ במהלך עשור זה הסוכנות היהודית ייצרה ידע סטטיסטי וכלכלי בעצמה. שני גורמים היוו תמריץ לסוכנות היהודית לפעול לייצור של ידע חברתי וכלכלי. ראשית, מאז אירועי הדמים ב-1929 הייתה הסלמה של הקונפליקט הלאומי ונושא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ היה לאחד מסלעי המחלוקת. ראשי התנועה הציונית ביקשו להראות, באמצעות עובדות, כי הארץ יכולה להכיל ולכלכל מספר גדול יותר של תושבים מכפי שטענו הבריטים והערבים. לשם כך היה צורך במחקרים כלכליים המבוססים אמפירית. שנית, תנופת הפריחה הכלכלית במחצית הראשונה של שנות השלושים, השפל הכלכלי שבא לאחר מכן, והשביתה במגזר הערבי שהוכרזה ב-1936, כל אלו העלו לדיון שאלות אודות המבנה הכלכלי של המגזר היהודי. בפרט, המומחים הכלכליים הציוניים חיפשו אחר הגורמים לתנודות הכלכליות ("קוניונקטורה"), כפי שנקראו אז) והאופנים באמצעותם הארגונים הציוניים צריכים להגיב לתנודות הכלכליות. יתר על כן, ועדות החקירה הבריטיות שהוקמו בתגובה ל"מרד הערבי" היוו תמריץ לסוכנות היהודית לייצר מחקרים כלכליים וחברתיים על התנאים בארץ-ישראל. אלפרד בונה (Bonnè) כלכלן במכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית כתב על שנות השלושים כי "זמנים אלו סיפקו תוצר-לוואי חשוב: שוב הועלתה השאלה בדבר הגורמים לפרעות, והניסיונות השונים לענות על שאלה זו הופיעו בכמות גדולה בפרסומים רשמיים ובלתי-רשמיים".⁴²

אופי המידע שנאסף אודות הכלכלה והחברה היהודית – ולעיתים גם הערבית – היה שונה באופן מהותי מן המידע שנאסף אודות האוכלוסייה היהודית עד אז. אחד מן הנושאים המרכזיים שנחקרו היה יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. נושא זה העסיק את מתכנני ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל כבר מראשית המאה.⁴³ רופין, שהיה המומחה העיקרי שעסק בנושא זה בשיח הציוני חישב את יכולת הקליטה הכלכלית באופן "סטטי". שיטת חישוב זה התבססה על שני עקרונות. ראשית, היא הניחה כי היחס בין גודל האוכלוסייה המקסימלי שהארץ מסוגלת לכלכל ומספר החקלאים הוא קבוע. אם האוכלוסייה תגדל מעבר לגודל, לפי התפיסה הסטטית, לא יהיה מספיק מזון לכולם. שנית, שיטה זו הניחה כי קצב גידול האוכלוסייה בעתיד יהיה זהה לקצב

Anat Leibler and Daniel Breslau, "The Uncounted: citizenship and exclusion in the Israeli census of 1948", *Ethnic and Racial Studies* 28 (5) (2005), pp. 886

Anat E. Leibler, "Statisticians' Ambition: Governmentality, Modernity and Bational Legibility", *Israel Studies* 9 (2) (2004), p. 126

A Bonne, "Twenty Years of Economic Research in Palestine", p. 6

43 על נושא יכולת הקליטה הכלכלית ראו, אביבה חלמיש, "עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית", בתוך אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים) *כלכלה וחברה בימי המנדט* (קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 2003), עמ' 179-216.

הגידול בעבר. עד סוף שנות העשרים לא היהודים ולא הבריטים כפרו בהנחות אלו.⁴⁴ במהלך שנות השלושים אופן חישוב יכולת הקליטה הכלכלית עבר שינוי. לשיח הכלכלי הציוני חדרו תפיסות קיינסיאניות ותפיסות של כלכלת פיתוח לפיהן תהליכים מואצים של תיעוש, ייבוא הון והגירה יכולים להרחיב את יכולת הקליטה של הארץ מבלי שיהיה צורך בהגדלה של מספר החקלאים. יתר על כן, באמצעים של פיתוח כלכלי מונחה מדינה, גרסו התפיסות החדשות, קצב גידול האוכלוסייה יכול להיות גדול יותר מאשר בעבר.⁴⁵

נושא נוסף שהעסיק את המומחים היהודיים היה ההשפעה של ההתיישבות היהודית והפיתוח הכלכלי שהביאו עימם על המשק הערבי בארץ-ישראל. מחקרים אלו קידמו את התפיסה לפיה הפיתוח הכלכלי היהודי השפיע לטובה על רמת החיים של האוכלוסייה הערבית וכי כל תושבי פלשתינה יצאו נשכרים מן ההגירה היהודית. מחקרים אלו הראו, למשל, כי חלקו של המשק היהודי בתשלום מיסים גדול מגודלה היחסי של האוכלוסייה היהודית. מכאן, שהמשק היהודי מימן שירותים ציבוריים שניתנו לכל האוכלוסייה בפלשתינה. במילים אחרות, ההגירה היהודית העלתה את רמת החיים של תושבי פלשתינה כולה. כמו כן, סטטיסטיקת החיים (vital statistics) הראתה כי העלייה היהודית העלתה את תוחלת החיים וצמצמה את תמותת התינוקות בפלשתינה כולה, ובכלל זה בקרב האוכלוסייה הערבית.⁴⁶ תוחלת החיים ושיעור תמותת תינוקות היו מדד מקובל לרמת החיים של חברה נתונה.

אם כן, בשנות השלושים חל שינוי בקטגוריות הסטטיסטיות בהן נעשה שימוש במחקר הכלכלי והחברתי של הסוכנות היהודית. שינוי זה התחולל על רקע מספר אירועי מפתח ותהליכים פוליטיים וכלכליים שהביאו גם לניסוח מחודש של מטרות הציונות והאינטרס הלאומי. ראשית, הסכסוך היהודי-ערבי הסלים והפך לבעיה לאומית מרכזית אשר איתה התנועה הציונית נדרשה להתמודד. אירועי הדמים ב-1929 קיבעו סופית את הפרשנות כי מדובר בקונפליקט לאומי אשר עשוי להוות את אחד המכשולים העיקריים לכינונה של ריבונות יהודית. פרשנות זו של הסכסוך הובילה להתחזקות התפיסה – אשר נוסחה בין השאר על-ידי בן-גוריון – לפיה רק רוב יהודי בארץ-ישראל יבטיח את הקמתה של מדינה יהודית בעתיד. כל אלו, בנוסף לניצחונה מפא"י בבחירות לקונגרס הציוני ומינויו של בן-גוריון לראש הסוכנות היהודית ב-1933, הפכו את

44 נדב הלוי טוען כי הבריטים השתמשו בשיטה הסטטית ואילו הארגונים הציונים השתמשו בשיטה הדינמית. Nadav Halevi, "The Political Economy of Absorptive Capacity: Growth and Cycles in Jewish Palestine under the British Mandate", *Middle Eastern Studies* 19:4, 456-469. טענה זו נכונה רק במהלך שנות השלושים. לאחר מכן, השיטה הסטטית ננטשה לחלוטין גם על-ידי הבריטים.

45 Krampf, Arie, "Reception of the Developmental Approach in the Economic Discourse of Mandatory Palestine, 1934-1938". *Israel Studies* (forthcoming)

46 טיעונים אלה הועלו על-ידי מומחים רבים בסוכנות היהודית. למשל, ראו, "Material Prepared by Horowitz", Summary (April 1936). S25/5818. ארכיון ציוני מרכזי.

המטרה של רוב לאומי בארץ-ישראל בעתיד הקרוב – ולא כאוטופיה לאומית – למטרתה המרכזית של התנועה הציונית. בוועידת בילטמור (1942) מטרה זו אושרה כמטרתה הרשמית של התנועה הציונית.⁴⁷

היחס בין השאיפה לרוב יהודי בארץ-ישראל והקמתה של מדינה יהודית היה דו-סיטרי. מצד אחד, הקמתה של מדינה הייתה תנאי להגעה של מאות אלפי יהודים, אולם בעת ובעונה אחת הגעת היהודים הייתה תנאי להקמת המדינה. ב־1947 הצהיר בן-גוריון, כי "המדינה חסרה דבר אחד יסודי, וזה חסרונה הרציני והחמור ביותר: היא חסרה יהודים [...] למען הבטיח לא רק הקמתה אל גם קיומה וייעודה של המדינה היהודית – יש צורך בהעלאת מיליון וחצי יהודים והשרשתם בארץ".⁴⁸ נקודה זו היא משמעותית לצרכינו. כפי שטענתי למעלה, האוכלוסייה, במסגרת תפיסת המימשול, נתפסת כמשאב לאומי. ההבדלים בין האופן בו האוכלוסייה נמדדה במסגרת הפרוייקט הסטטיסטי שאורגן סביב נושא הפרודוקטיביזציה והפרוייקט הסטטיסטי שאורגן סביב העלייה ההמונית נבעו מן האופנים השונים בהם מוסגרה האוכלוסייה ביחס למטרות הלאומיות השונות. המשתנים הסטטיסטיים, החברתיים והכלכליים שהיו רלוונטיים לשם פרודוקטיביזציה של קבוצות קטנות ונבחרות היו שונים מאלו שהיו דרושים לשם ביצוע פרוייקט כמו עלייה המונית.

המטרות הלאומיות השפיעו על עיצובן של קטגוריות סטטיסטיות בתיווך של גופי ידע חדשים אשר סיפקו קטגוריות סטטיסטיות חדשות וניסחו קשרים סיבתיים בין המשתנים הנמדדים. השינוי בצורת המדידה היה מלווה – ולמעשה היה חלק – בשינוי אפיסטמי באופן בו נתפסה ופורשה המציאות הכלכלית והפוליטית. תחילתו של השינוי בשנות השלושים, כאשר הסוכנות היהודית התמודדה עם הדרישה של הבריטים לצמצם את העלייה היהודית לארץ-ישראל. לטענת הבריטים, יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ הייתה מוגבלת. בניגוד לכך, הסוכנות טענה כי במסגרת של כלכלה מודרנית ומתועשת ליכולת הקליטה אין גבול עליון הניתן לחישוב מראש. עמדה זו שהוצגה במרוכז במסגרת העדויות לוועדת פיל (Peel), התבססה על שלושה עקרונות, שבעתיד יהפכו ליסודותיה של האסטרטגיה הכלכלית-לאומית של העלייה ההמונית: ראשית, הפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל יעשה על בסיס של תעשייה ולא חקלאות; שנית,

47 על ועידת התיכון והקשר שלה לוועידת בילטמור, ראו, ארי בראל, יחסו ומדיניותו של דוד בן-גוריון כלפי מדע וטכנולוגיה 1935-1948, עמ' 31-33. על תכניה של ועדת התיכון, ראו, דבורה הכהן, תוכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945 (משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1994).

48 בן-גוריון, מרכז מפא"י, 3 בדצמבר 1947, ארכיון מפלגת העבודה, 23/47. מצוטט אצל דבורה הכהן, עולים בטערה (ירושלים: הוצאת יד טבנקין, 2005), עמ' 41-42. יש לציין כי הגדרת הציונות כרוב יהודי וכתנאי להקמת מדינה לא הייתה מובנת מאליה. בראשית שנות השלושים נשיא ההסתדרות הציונית, חיים ויצמן, התנגד להגדרת הציונות כהשגה של רוב יהודי והוא לא סירב לקשר בין השגה של רוב יהודי והקמה של מדינת יהודים (יגאל עילם, הסוכנות היהודית [ירושלים, הספרייה הציונית, 1990], עמ' 361).

משאבים אנושיים כגון כוח עבודה ואיכותו, רמה טכנולוגית הם בעלי חשיבות גבוהה יותר ממשאבים טבעיים למיניהם; ולבסוף, עלייה תביא עימה כוח קנייה קנייה (purchasing power) שהוא תנאי לפיתוח כלכלי מודרני. לשם ביסוס טיעונים אלה המכון לחקר הכלכלה (Economic Research Institute), בניהולו של רופין, והמחלקה הכלכלית בסוכנות היהודית, בראשותו של דוד הורוביץ, עסקו בייצור של ידע אודות הכלכלה הארץ-ישראלית אשר מצא ביטוי במחקרים ומזכרים רבים.⁴⁹

במהלך מלחמת העולם השנייה עקרונות אלו הפכו מאמצעי רטורי לתוכנית בעלת אופי מעשי לקליטתם של מאות אלפי יהודים בתקופה קצרה. ב-1942 בן-גוריון יזם את הקמתה של ועדת התיכון (Planning Committee) אשר מטרתה הייתה לתכנן את העברתם לארץ-ישראל של כמיליון יהודים במשך כשנה וחצי. ועדת התיכון הייתה פרויקט מחקרי רחב היקף במסגרתו פעלו בשיתוף פעולה עשרות כלכלנים, סטטיסטיקאים, אגרונומים, אנשי אדמיניסטרציה, בנקאים, אנשי הסתדרות ויזמים פרטיים, כולם יהודים ציוניים אשר חיו ופעלו בפלשתינה. המשתתפים הכינו עשרות תזכירים ומחקרים אשר עסקו בהיבטיה הרבים של העלייה ההמונית. מחקרי הוועדה עסקו, במקביל, גם בצרכים של העולה היחיד וגם בדרישות המוסדיות כמו אמצעי מימון והערכות המשק היהודי לקליטת העולים.⁵⁰ הדוח המסכם, שהתבסס על חישובים של דפוס ייצור, צריכה, הגירה, ייבוא הון וסטטיסטיקת חיים, הגיע למסקנה כי קיים "מתאם בין תהליך הקליטה של מהגרים חדשים בפלשתינה פיתוח הבסיס הכלכלי שלה ותהליך של התרחבות דינמית של הכלכלה כולה".⁵¹ מתאם זה היה העיקרון היסודי של מדיניות העלייה ההמונית והפיתוח המהיר של ישראל בשנותיה הראשונות.

רבים מן המחקרים שנכתבו במסגרת ועדת התיכון היוו בסיס אמפירי עבור המחקר ההיסטורי-הכלכלי המקיף ביותר אודות ארץ-ישראל בתקופת המנדט. מחקר זה נכתב על-ידי שלושה כלכלנים אמריקנים-יהודים – רוברט נתן (Nathan), אוסקר גאס (Gass) ודניאל קרימר (Creamer – *Palestine: Problem and Promise*). החוקר הראשי, רוברט נתן, היה תלמידו של סיימון קוזנץ (Kuznets) והוא זכה להכרה כמנהל המפלג להכנסה לאומית של המחלקה האמריקנית למסחר (The National Income Division of the U.S. Department of Commerce) בתקופת מדיניות הניידיל וכיו"ר

49 אחת הדוגמאות המובהקות לתפיסות אלה בשנות השלושים היא הדוח שהכינה הסוכנות היהודית עבור ועדת פיל. על כך ראו, "Memoranda submitted by Chaim Weizmann to the Palestine Royal commission, on behalf of the Jewish Agency for Palestine, 20 November 1936", in Aaron S. Klieman (ed.), *The Rise of Israel: Zionist Evidence Before the Peel Commission, 1936-1937* (New York and London: Garland Publishing, 1987), pp. 214-220.

50 "Table 3: consumption of the Million Immigrants Other than Food", אצ"מ, S90/880.

51 ראו את הדוח המסכם של הוועדה, "Absorption of One Million of Jewish Immigration in Palestine", אצ"מ, S90/662, 12.10.1945.

מועצת המנהלים של המחלקה לתכנון מרכזי של ייצור מלחמתי בתקופת מלחמת העולם השנייה.⁵² חלקו הראשון של הספר מספק נתונים סטטיסטיים אשר רבים מהם נלקחו ממחקרי הסוכנות היהודית.⁵³ חלקו השני של הספר, כפי שתיאר זאת נחום גרוס, "התווה תכניות לעלייה המונית ולפיתוח העתיד".⁵⁴ שלושה מאפיינים של הפרוייקט הסטטיסטי של העלייה ההמונית הבחינו אותו מפרוייקט האומה הפרודוקטיבית. ראשית, פרוייקט האומה הפרודוקטיבית הציב את העם היהודי כאובייקט המחקר שלו. במסגרתו היהודי "החדש" הובחן מן היהודי "הגלותי" כדי לייצר עם יהודי פרודוקטיבי מתוך קבוצת העלית; פרוייקט העלייה ההמונית הציב את "העולים" כאובייקט המחקר המרכזי שלו. פרוייקט זה היה בעל אופי אינקלוסיבי. הוא פעל לשם הומוגניזציה של האוכלוסייה. יתר על כן, פרוייקט העלייה ההמונית היה פרוייקט מדינתי. אומנם, פורמלית המדינה לא הייתה קיימת, אך הנחת היסוד הייתה כי כוח ריבוני יושג, וכי רק באמצעותו ניתן יהיה לממש את המטרה של העלייה ההמונית. ב-1942 כאשר בן-גוריון הגדיר את המשימה העומדת בפני ועדת התיכון הוא הנחה את המומחים ש"יש כסף" ו"יש שלטון".⁵⁵ באותה תקופה כתב אלפרד בונה כי "ההכרה כי המחויבויות החדשות של הממשלה כלפי הנמשלים התגברה, ללא ספק, על-ידי השינוי החד בתפקיד המוקצה למדינה".⁵⁶ גישה זו כונתה על-ידי בן-גוריון "תכניות ממלכתיות".⁵⁷ משמעות דברים אלה כי פרויקט זה נעשה על בסיס ההנחה כי בידי הסוכנות היהודית יש, או יהיו, מכשירי התערבות משמעותיים. נקודה זו מביאה אותנו למאפיין השני: בניגוד לייצוג "האקטיבי" של העולה במסגרת הפרוייקט הסטטיסטי של האומה הפרודוקטיבית, פרוייקט העלייה ההמונית ייצג את העולים כפאסיביים. תוכניות הסוכנות היהודית דיברו על "העברה" (transplantation) ולא על "עלייה" של יהודים. המתכננים הפרידו בין תהליך ההעברה ותהליך הקליטה. התוכניות הציעו כי תוקם "אנקלאווה בארץ, שהיא כאילו אינה קשורה בחיים הכלכליים בארץ". כלומר, בפרק הזמן שבין ההעברה והקליטה, העולים

Ilan Troen, *Imagining Zion: dreams, designs, and realities in a century of Jewish settlement* (New Haven: Yale University Press, 2003), p. 177

52 על השפעת ועדת התיכון על ספרם של הכלכלנים האמריקנים ראו, אריה קרמפף, כלכלנות לאומיות מדינה: הכלכלה הפוליטית של רעיונות כלכליים בישראל 1934-1966 (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב), עמ' 108-110.

53 נחום גרוס, "המדיניות הכלכלית בישראל 1948-1951", בתוך נחום גרוס, לא על הרוח לבדה (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תש"ס 1999), עמ' 327-328.

54 "כינוס המכון לחקר הכלכלה", 24.11.1942, ארכיון בן-גוריון, נאומים ומאמרים, נובמבר-דצמבר 1942, עמ' 10.

Bonne, "Twenty Years", p. 19

55 "כינוס המכון לחקר הכלכלה", 24.11.1942, ארכיון בן-גוריון, נאומים ומאמרים, נובמבר-דצמבר 1942, עמ' 10.

יהיו מנותקים מן החיים הכלכליים בארץ-ישראל. הרעיון היה ש"אם יש לנו את האמצעים להחזיק את האנשים פה במקום בפולין יש לזה יתרון כלכלי [...] וזה פותר במידה ידועה את מה שאנחנו רגילים לדבר עליה עד כה כעל יכולת הקליטה של הארץ".⁵⁸ ההפרדה בין תהליכי ההעברה והקליטה איפשרה למתכננים לפתור את הבעיה הלאומית של רוב יהודי בארץ-ישראל מבלי להתמודד עם הבעיה הכלכלית של הפרודוקטיביות. התוכנית הניחה מראש כי האוכלוסייה שתגיע לא תהייה פרודוקטיבית – כלומר היא לא תחייב על עמל כפיה, וכי היא תוכל על-ידי המדינה. התוכנית הייתה כי רק בשלבים מאוחרים יותר ובהדרגה אוכלוסייה זו תעבור פרודוקטיביזציה, כלומר, תשתלב בחיים הכלכליים המקומיים. ההתרחשויות בפועל לא היו שונות באופן מהותי מן התוכנית.

סדר עדיפויות לאומי זה הכתיב את האופן הפאסיבי בו נתפסו העולים במסגרת פרויקט העלייה ההמונית. השימוש בפעלים הפאסיביים "מועברים", "מוקלטים", "מפורנסים" ו"מוחזקים" היה רק ביטוי רטורי לאופי אמצעי ההתערבות שתפעיל המדינה בעתיד. שאלות של תזונה ותחלואה – כלומר קטגוריות הקשורות לשמירה על האוכלוסייה בחיים – היו מרכזיות בפרויקט סטטיסטי זה, ונושאים הקשורים לתעסוקה, חינוך ותרבות היו משניים. המטרה הלאומית הייתה העברה של העולים והחזקתם בחיים. בדומה לעולים של שנות העשרים גם הפעם העולים תוארו כ"חומר אנושי", אולם בניגוד למשמעות האקטיבית, המנטלית והרוחנית שהיה למושג זה במסגרת פרויקט האומה הפרודוקטיבית, במסגרת הפרויקט הסטטיסטי של העלייה ההמונית "החומר האנושי" נעדר מבנה פנימי, מנטלי או רוחני.⁵⁹ הפרויקט הסטטיסטי של העלייה ההמונית התמקד במספרם של העולים ובהשלכות הביטחוניות של מספרם.⁶⁰ לבסוף במסגרת פרויקט העלייה ההמונית מושג הפרודוקטיביות עבר הגדרה מחדש. הגנאולוגיה של מושג הפרודוקטיביות היא מעניינת במיוחד ודורשת מחקר בפני עצמו. אציג כאן רק את המתווה של גנאולוגיה זו.

עם הגדרת מטרת הציונות כרוב יהודי בארץ-ישראל נושא הפרודוקטיביות והפרודוקטיביזציה ירד מסדר היום הציבורי. חשיבות העלייה התבססה על הקיום הפיזי של יהודים בתוך הטריטוריה הארצישראלית. השאלה אם המהגרים יתרמו

58 שם, עמ' 16-17.

59 על הפרשנות האקטיבית של "החומר האנושי" ראו, Etan Bloom, "What 'The Father' had in mind? Arthur Rupp (1876-1943), cultural identity, weltanschauung and action", *History of European Ideas* 33 (2007) 330-349. על התבטאויות המתארות את העלייה של שנות החמישים כ"חומר אנושי" פגום ראו אליהו דובקין בהנהלת הסוכנות 14/11/5, אצ"מ 100/76S. מצוטט אצל אבי פיקאר, "ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים", *עיונים בתקומת ישראל* 9 (1999), עמ' 338-394.

60 על התפקיד שמילאה העלייה ככוח אדם צבאי ראו, דבורה הכהן, *עולים בסערה* (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1994), עמ' 14-16. כמו כן ראו דבריו של בן-גוריון, *דברי הכנסת*, 5.3.1951, כרך 8, עמ' 1246 וגם 2.1.1951, כרך 7, עמ' 656.

לייצור הייתה משנית. בתקופת מלחמת העולם השנייה המשק היהודי היה בתנופת פיתוח בעקבות הביקושים מן הצבא הבריטי. פריחה זו באה לידי ביטוי בעיקר בהתרחבות ענף השירותים דווקא, שלא הוגדר כ"פרודוקטיבי" במסגרת פרויקט האומה הפרודוקטיבית.

לאחר הקמת המדינה, מגמה זו נמשכה. עם פרוץ הלחימה, לאחר עזיבת הבריטים, הביקוש למהגרים נבע מן הצורך של המדינה בחיילים ומתיישבים. החשיבות הלאומית של העלייה לא הייתה תלויה במידת הפרודוקטיביות של המהגרים. מצב זה השתנה עם הפעלת התוכנית הכלכלית החדשה ב-1951, במסגרתה הוגדר מחדש סדר העדיפויות הלאומי. המדיניות הכלכלית החדשה מביאה אותנו לדיון בפרויקט הסטטיסטי השלישי. התוכנית הכלכלית החדשה הופעלה לאחר שגודלה של האוכלוסייה היהודית הכפיל את עצמו מכ-700 אלף יהודים עם הקמת המדינה ל-1.4 מיליון יהודים. מנקודת מבט לאומית, הצורך בהגירה פחת. במקביל, שאלת הפרודוקטיביות של כוח העבודה עלתה שוב לסדר היום. מושג הפרודוקטיביות חזר לשיח הכלכלי-לאומי, אם כי הפעם הוא הוגדר באופן כמותני במסגרת השיח הכלכלי האקדמי כתפוקה של עובד, ללא תלות בענף בו הועסק.⁶¹ "פריון העבודה" – המונח אשר החליף את מושג הפרודוקטיביות – היה מזוהה עם המטרות הלאומיות של עידוד היצוא וצמצום התלות הכלכלית של ישראל ביבוא הון. כמו כן, הוא היה חלק מתהליך של אימוץ תפיסות כלכליות בעלות אופי "קפיטליסטי" מארה"ב.⁶²

מבחינת המטען המוסרי שלו, מושג הפרודוקטיביות עבר תהליך של הגדרה מחדש פעמיים. במסגרת תפיסתו של רופין המשמעות של "פרודוקטיביות של האומה" הייתה עיצוב מחדש של המבנה התעסוקתי של העם היהודי: העברה של יהודים ממקצועות השירותים למקצועות האדמה. פרויקט זה היה אליטיסטי וסלקטיבי. במסגרת אסטרטגית העלייה ההמונית המטרה הפוליטית של רוב יהודי צמצמה את החשיבות של פרודוקטיביות המהגרים. בשנות החמישים מושג הפרודוקטיביות הוגדר ללא קשר לענף בו הועסק העובד אלא לכמות ההכנסה שייצר כל עובד. המטרה הלאומית הייתה צמצום התלות הכלכלית של ישראל בהון זר, וזאת באמצעות עידוד היצוא וצמצום היבוא.

יש לציין כי המתאם בין מטרות לאומיות והקטגוריות החברתיות אינו ביטוי למדע מגויס. אין אנו מטפלים כאן במקרים בהם המומחה סיפק לדרג הפוליטי אמיתות

61 Krampf, Arie. "Economic planning of the free market in Israel during the first decade: On Don Patinkin's shift to empirical economic research". *Science in Context* forthcoming

62 אבנר מולכו, "קפיטליזם ו'הדרך האמריקנית' בישראל – פריון, ניהול והאתוס הקפיטליסטי בסיוע הטכני של ארצות הברית בשנות החמישים", בתוך אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג, *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, כרך א', (מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2005), עמ' 263-294; מיכל פרנקל, "צמיחתו של שדה הניהול בישראל כדינמיקה בשדות חופפים" *סוציולוגיה ישראלית* 10 (1) (2008), עמ' 133-159.

התואמות את המטרה הפוליטית אך נוגדות את המציאות האמפירית. כמו כן, הטיעון המוצג כאן אינו מעיד על הפנמה של האידיאולוגיה הלאומית על-ידי המומחים.⁶³ אלא שבכל אחד מן הפרוייקטים הסטטיסטיים שסקרתי, הנתונים הסטטיסטיים היו לאומיים ואובייקטיביים בעת ובעונה אחת. כלומר, היותו של הידע "אובייקטיבי" ו"מדעי" לא עמדה בניגוד להיותו בעל לאומי. אלא שהלאומיות והמדעיות של הידע החברתי-כלכלי היו אחוזים זה בזה.

בהקדמה של מאמר זה טענתי כי כל ידע המבוסס על מדידה סטטיסטית מושגת על הנחות יסוד אשר הן עצמן אינן ניתנות לביסוס אמפירי או לוגי. הנחות אלו, המהוות תנאי ליצורו של ידע סטטיסטי, הן חיצוניות לידע עצמו והן מיובאות מסוגי שיח אחרים. במקרים שתארתי כאן, מקורן של הנחות היסוד היה בשיח הפוליטי-לאומי. הן נבעו מן המטרות הלאומיות וסוג פעולות ההתערבות שהיו אמורות להתבצע על יסוד הידע הסטטיסטי. המסקנה המתקבלת היא כי האובייקטיביות של הידע החברתי והכלכלי מושגת על הנחות יסוד בעלות אופי לאומי והנגזרות ממטרות לאומיות. מבנה זה אינו פוגם במעמד האובייקטיבי של הידע, אך הוא הופך את האובייקטיבי לשזור בלאומי. בחיבור זה הצגתי רק פרגמנט מתוך הגנאולוגיה של הקטגוריות הסטטיסטיות בהיסטוריה של הציונות. זהו פרגמנט גם במובן הזמני וגם במובן המבני: לא רק שהתמקדתי בתקופת זמן מוגדרת, אלא גם בתחום מוגבל של קטגוריות סטטיסטיות. בחירה זו נובעת בעיקר מתחום המחקר שלי ולא דווקא מחשיבותם. הותרתי מחוץ לדיון תחומים סטטיסטיים חשובים נוספים. ראשית, לא נגעתי כלל בתפקיד של הסטטיסטיקה בהבניית היחסים בין האוכלוסיות היהודית והערבית, לא נגעתי בסטטיסטיקה רפואית, בהבניית קטגוריות מגדריות ותרבותיות.

סיכום: סטטיסטיקה, ריאליזם ומדעי החברה

פתחתי חיבור זה באפיון המטפיזיקה של העובדה: הנטייה לייחס לצורת הייצוג המספרית והכמותית מעמד של מדעיות, אובייקטיביות ואמיתיות, ובמקביל, הנטייה לתפוס צורות ייצוג שאינן כמותיות כסובייקטיביות וכמהיימנות פחות. במהלך המאמר עשיתי היסטוריוזציה ופוליטיזציה של צורת הייצוג הכמותית. ניסיתי להראות כי העובדה הסטטיסטית מושגת על מערכים אפיסטמולוגיים, מוסדיים ופוליטיים המאפשרים אותה, אשר הם עצמם אינם ניתנים לביסוס אמפירי או לוגי. תהליך התרגום של העובדה מן "השדה" אל "הטבלה" הוא אומנם טכני, אך הטכניקה משוורת בהכרעות המתבצעות על-פי שיקולים שאינם טכניים.

נשאלת השאלה מה היו הגורמים שהביאו לייצוב המעמד הייחודי של העובדה

63 מצב כזה מתארת נורית קירש (Kirsch) במאמרה, "Population Genetics in Israel in the 1950s: The Unconscious Internalization of Ideology", *Isis* 94 (2003), pp. 631-655.

המספרית? מן המקרים השונים בהם דנתי לעיל, עולה שמעמד יחודי זה התבסס על יחסיה עם פרקטיקות הניהול של המדינה ושל ארגונים בירוקרטיים אחרים. הידע המספרי, הכמותי, מאפשר לעשות דברים שקשה לעשות באצעות טכניקות ייצוג אחרות. כל פעולה מדינתית הכרוכה בניהול של אוכלוסיה – איסוף מיסים, פעולות התיישבות, טיפול במהגרים, פיתוח כלכלי וניהול מלחמות – נעשית באופן אפקטיבי יותר באמצעות שימוש בטכנולוגית הייצוג הסטטיסטית.

אולם מן העובדה שטכנולוגית הייצוג הסטטיסטית היא "אפקטיבית" יותר בהקשרים מסויימים, לא נובע שהיא "אמיתית" יותר. כיצד, אם כן, ניתן להסביר את הגלישה מן ה"אפקטיבי" אל ה"אמיתי"? תהליך גלישה זה מתרחש בשדה התרבותי. הוא נובע מן הדימוי של הידע הכמותי ולא מתוכנו או מאופן השימוש בו. הידע הכמותי נתפס בעינינו כייצוג מוצלח יותר של המציאות משום שיש לו דימוי של אמת. במילים אחרות, מספרים, טבלאות וגרפים מעניקים לדובר סמכות שקשה לפרק, אלא בהצגה של נתונים כמותיים נגדיים.

מרי פווי מציגה הבחנה חשובה, בהקשר זה, בין שני מונחים אשר שניהם מתורגמים למונח עברי אחד. המונחים accuracy ו-precision מתורגמים לעברית כ"דיוק". המונח precision מציין דיוק ביחס למבנה פנימי של מודל או מכונה. מונח זה מתאר, למשל, את אופן פעולתה של מכונה מורכבת ועדינה כמו מנגנון של שעון למשל. הוכחה מתמטית גם היא ניתנת לתיאור כ-precise. לעומת זאת, המונח accuracy מציין דיוק במשמעות של דיוק מכשיר המדידה. כאשר שעון מציין את השעה הנכונה הוא accurate. צורת הייצוג המספרי היא בעלת אופי של precision. סוג זה של דיוק יוצר דימוי של אמיתיות, ולכן הנתונים נתפסים גם כיותר accurate.⁶⁴

האם ייתכן כי צורות ייצוג לא-כמותיות הם פחות precise אך יותר accurate? המקרה שהבאתי בפתיחת חיבור זה מצביע על אפשרות כזו. המודלים הכלכליים בהם השתמשו הבנקים לכימות הסיכון יצרו דימוי של דיוק, אך דווקא היקסמות זו מן התפקוד של המודלים חיזקה מעמדו של הייצוג הכמותי ולא סיפקה תמריצים לבחון את המציאות הפיננסית באמצעות צורות ייצוג אחרות. ואכן, המסקנה שלפחות חלק ממוחזי ניהול הסיכון הסיקו מן המשבר הייתה כי "מעטה והלאה ניתן יותר דגש על צורות לא סטטיסטיות של מחשבה על סיכון".⁶⁵

את העדר הדיוק (percission) של שיטות המחקר המכונות "איכותניות" – אולי הגיעה העת לנטוש את המבנה הדיכוטומי של "כמותני" מול "איכותני" – אין לתפוס בהכרח כמגרעה של שיטת המחקר. במקרים מסויימים הדימוי הבלתי מדוייק של אמצעי הייצוג הוא ייתרון משום שהוא שומר על החוקר מפני הנפילה במקסם השווא של דימוי האמיתיות. במקרים אלו הברירה העומדת בפני החוקר איננה בהכרח בין

Poovey, *A History of the Modern Fact*, p. 131 64

"Paradise Lost: A Special Report on International Banking", p. 6 65

מתודת מחקר מדויקת ואובייקטיבית מצד אחד ומתודה בלתי מדויקת וסובייקטיבית מצד שני, אלא בין צורת ייצוג מספרית בעלת קוהרנטיות פנימית אך כזו שהתאמתה למציאות מפוקפקת, ובין אמצעי ייצוג מילולי ו"בלתי מדויק" אך כזה המבטא את המורכבות של האובייקט.

ביקורת מסוג זה של השיח המדעי אינה נובעת מעמדה רלטיביסטית או אנטי-מדעית. ביקורת זו מושתתת על תשוקה העומדת ביסודו של האתוס המדעי: התשוקה לאמפיריות. כפי שלאטור מתאר זאת במאמר בו הוא מבקש למקם מחדש את המטרה של התיאוריה הביקורתית: "המטרה [של התיאוריות הביקורתיות] לא הייתה אף פעם להתרחק מן העובדות אלא דווקא להתקרב אליהן, לא להלחם באמפיריציזם אלא דווקא לחדש אותו".⁶⁶ תשוקה זו מבוססת על נאמנות לאובייקט הנחקר. נאמנות זו אינה ניתנת לרדוקציה לאמצעי ייצוג זה או אחר או למרשם מתודולוגי אפריורי. אולם בשם נאמנות זו יש לשוב ולבחון הפרקטיקות המדעיות ואת מבני מחשבה שהתמסדו וצברו מעמד מובן מאליו של "מדעיות".

Bruno Latour, "Why Has Critique Run out of Steam" From Matters of Fact to Matters of Concern" *Critical Inquiry* 30 (2004), p. 231 66

